

A 10.02.01
Ա- 77

ՀՀ ԳԱԱ ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԱԳԻՄՅԱՆ ԱՐԻՆԵ ՈՌԴԻԿԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԻ ԵՎ ԳՈՅԱԿԱՆԻ
ՓՈԽԿԱՊԱԿՑԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԸՍՏ ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱՅԻՆ
ԽՄԲԵՐԻ

Ժ. 02. 01. «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2009

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Գիտական ղեկավար՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ.Կ. Խաչատրյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լ.Ս. Հովսեփյան

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Լ.Գ. Թեյյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվ. պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2009 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ ժամը 15-ին, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում գործող ԲՈՅ-ի 019 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 0015, ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 15:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2009թ. սեպտեմբերի 30-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, բանասիրական գիտությունների թեկնածու՝ *Վերնիկա* Ն.Ս. Սիմոնյան

3924-2009

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ուսումնասիրվող նյութի արդիականությունը: Սույն ատենախոսությունն ուղղված է հայ լեզվաբանության մեջ մանրամասնորեն չլուսաբանված շարահյուսական խնդիրներից մեկի լուծմանը, այն է՝ բայ-ստորոգյալի և գոյական-ենթակայի կապակցելիության հնարավորությունների ուսումնասիրությանը՝ ըստ նրանց դասային խմբերի: Ժամանակակից հայերենի բայի կապակցելիության հնարավորությունների մասին հայ լեզվաբանության մեջ առ այսօր հանգամանալից ուսումնասիրություններ չեն կատարվել: Ասվածը վերաբերում է թե՛ ժամանակակից հայերենի բայի արժույթին ու վերջինիս դրսևորումներին, որոնք փաստորեն անմիջականորեն կապ ունեն բայի՝ գերազանցապես համաձայնության և ուժեղ կառավարման եղանակներով կապակցելիության հնարավորությունների հետ, և թե՛ բայի արժույթի դրսևորումներից ամեն մեկի ժամանակ համոզես բերած առանձնահատկություններին, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն բայի սեռի քերականական կարգով, այլև այս կամ այն դասային պատկանելությամբ: Հատկանշական է, որ ժամանակակից հայերենի բայի թե՛ արժույթին և թե՛ դասային խմբերին առաջին անգամ անդրադարձել է Գ. Ջահուկյանը իր «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ¹, որտեղ գիտնականը, յուրաքանչյուր կարգի (տիպի) համար բերելով համապատասխան օրինակներ, բայերի դասանշային հանգամանակից դասակարգումը թողնում է ապագային²:

Ռուս լեզվաբանության մեջ խնդրո առարկա հարցը որոշակիորեն ուսումնասիրված է, և կան մի շարք աշխատություններ³: Այս հարցին որոշակի մանրամասնությամբ անդրադարձել է նաև ֆրանսիացի լեզվաբան Շ. Բալլին⁴:

Ելնելով նպատակահարմարությունից՝ աշխատանքի մեջ ուսումնասիրության է ենթարկվել միայն բայի ենթակառուցական դասանշային, քննության շրջանակներից դուրս են մնացել խնդրառությունը, պարագաառությունը, ստորոգառությունը⁵ և կոչականառությունը⁶:

¹ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 461-488:

² Տե՛ս Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 464:

³ Տե՛ս, օրինակ. Учебный словарь сочетаемости слов русского языка. Институт русского языка им. А. Пушкина: Под ред. П. Денисова, В. Морковкина, Москва. Издательство «Русский язык», 1978; Влахов С., Муцков Л., Неглагольная лексико-синтаксическая сочетаемость. Словарь-справочник, София, 1974.

⁴ Տե՛ս Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, издательство иностранной литературы. Москва. 1955 стр. 114-121

⁵ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ ստորոգառությունն «արտահայտվում է անանցողական բայերի դեպքում ստորոգելի, անցողական բայերի դեպքում ստորոգելիական խնդրի ստանալու մեջ» (տե՛ս Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 468): 6 Տերմինը Գ. Խաչատրյանինն է (տե՛ս Խաչատրյան Գ., Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, «Վան Արյան» հրատարակչություն, Երևան, 2000, էջ 26):

Չետագոտության գիտական նորույթը: Ուսումնասիրության նորույթը ենթակառուցական դասանշտության ամբողջական քննության առաջին փորձն է, որը կատարել ենք ժամանակակից հայերենի բայերի լեզվական նյութի վրա: Աշխատանքում քննության են ենթարկվում ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները՝ ըստ գոյական-ենթակայի դասային առանձնահատկության: Կատարված դասակարգումը միաժամանակ հնարավորություն է տվել ի հայտ բերելու բայերի մի շարք խմբեր և ենթախմբեր, որոնք միավորվում են ձևաիմաստային և դրանցով պայմանավորված՝ կապակցելիության տարբեր հատկանիշներով:

Չետագոտության նպատակներն ու խնդիրները: Ատենախոսության հիմնական նպատակն է գիտական ասպարեզի վրա դնել ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները՝ ըստ գոյական-ենթակայի դասային առանձնահատկության, ներկայացնել բայերի դասային խմբերի ամբողջական բնութագիրը, համակարգել և զուգահեռել դրանք:

Այս նպատակով էլ պայմանավորված են աշխատանքում առաջադրվող հետևյալ խնդիրները.

- ներկայացնել ուսումնասիրվող հարցին վերաբերող երեք դպրոցների (հայերենի, ռուսերենի, ֆրանսերենի) տեսական մոտեցումները՝ հիմք ընդունելով հայերենը,

- կատարել ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի և գոյական-ենթակայի կապակցելիության հնարավորությունների առավել ամբողջական վերլուծությունն ու դասակարգումը,

- դիտարկել և բնութագրել դասակարգված խմբերի ու ենթախմբերի դրսևորման առանձնահատկությունները:

Չետագոտության ընդհանուր մեթոդաբանությունը և մասնավոր եղանակները: Աշխատանքը գերազանցապես կատարվել է դասակարգման մեթոդով, որին զուգահեռ մեթոդական հիմք են ծառայել գիտական ուսումնասիրության ընդհանուր մեթոդները՝ տրամաբանական, վերլուծական, համեմատական և այլն: Ուսումնասիրության հիմնական ուղղությունը որոշելու նպատակով՝ հետազոտության ընթացքում կատարվել է մշակվող հիմնախնդրին վերաբերող մասնագիտական գրականության տեսամեթոդաբանական վերլուծություն: Տեսամեթոդաբանական հիմքում ընկած են հայերենի բայերի՝ Գ. Ջահուկյանի կողմից առանձնացված դասանշային կարգերի տասնվեց կաղապարները⁷:

Աշխատանքը շարադրված է լեզվի տեսության միջգիտակարգային փաստերի ներառումով. չսահմանափակվելով շարահյուսության շրջանակներում, ըստ անհրաժեշտության, օգտվել ենք նաև բառագիտության (իստակապես՝ իմաստաբանության և բառակազմության մասով) և ձևաբանության տվյալներից: Չետագոտության առանձին հատվածներում (մասնավորապես՝ «ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները

⁷ Տես աղյուսակ 1 և 2:

անձնանշությանը օժտված գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ» և «ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները կենդանանշությանը օժտված գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ» ենթազուխներում) դիտարկել ենք միջգիտական նպատակային կապեր՝ դիմելով հոգեբանությանը (մարդու և կենդանու տարբերակիչ հիմնական հատկանիշները ցույց տալու նպատակով):

Ուսումնասիրության տեսական ու գործնական նշանակությունը: Սույն աշխատանքի դասակարգման արդյունքները որոշ չափով կարող են լրացնել այն պակասը, որ գոյություն ունի ենթակառուցական դասանշտության և դրա հետ առնչվող հարցերի ուսումնասիրության ոլորտում: Միաժամանակ ստեղծվում են նախադրյալներ՝ նոր լույսի տակ քննելու բայերի դասանշային կապակցելիության հնարավորությունները:

Ատենախոսությունը գործնական կիրառության լայն հնարավորություններ ունի: Նրա շրջանակներում ձեռք բերված տեսական եզրահանգումները կարող են օգտագործվել արժույթի քննության համար: Դրանից դուրս՝ ատենախոսության արդյունքները կարող են գործածվել հայերենի տեսական և գործնական քերականության դասընթացներում, ուսուցման անմիջական գործընթացում, ինչպես նաև ուսումնական ձեռնարկներ, ուղեցույցներ և դասագրքեր կազմելիս:

Չետագոտության աղբյուրները: Քննության համար լեզվական նյութը բաղել ենք էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից»⁸, Ս. Էլոյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարանից»⁹, Տ. Պալյանի «Արդի հայերենի սակավադեպ բառերի առձեռն բացատրական բառարանից»¹⁰ և ՀՀ ԳԱԱ Գր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»¹¹՝ բառահատորակից՝ հարկ եղած դեպքում ասվածը հիմնավորելով կամ վերջինիս մեջ տեղ գտած օրինակներով (որոնք բերվում են համապատասխան բառահոդվածներից հեղինակների համառոտագրած անուններով հանդերձ), կամ մեր կողմից քաղվածներով:

Աշխատանքում պաշտպանության ներկայացվող հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին. բայերի և գոյականների կապակցելիության հարցում էական դեր են խաղում՝ ա) բայի կազմությունը, բ) բայիմաստը, գ) գոյական-ենթակայի արտահայտած բառիմաստը, դ) կապակցվող բառի խոսքիմասային

⁸ Տես Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1976:

⁹ Տես Էլոյան Ս., Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, «Նաիրի» հրատարակչություն, Երևան, 2002:

¹⁰ Տես Պալյան Տ., Արդի հայերենի սակավադեպ բառերի առձեռն բացատրական բառարան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, Երևան, 2004:

¹¹ Տես ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Հայկական ՍՄԳ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1969, հ. 2, Երևան, 1972, հ. 3, Երևան, 1974, հ. 4, Երևան, 1980 (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ):

պատկանելությունը, ե) երբեմն նաև՝ ոճական կիրառությունը և մի շարք այլ հանգամանքներ:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և ներդրումը: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները պարբերաբար քննարկվել են Վանաձորի՝ Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական մանկավարժական ինստիտուտի՝ ակադ. Գ. Ջահուկյանի անվ. հայոց լեզվի ամբիոնում և ներկայացվել հեղինակի կողմից 2002թ. մինչև 2008թ. հրապարակած գիտական հոդվածներում ու հաղորդումներում: Հետազոտության արդյունքների վերաբերյալ զեկուցում է կարդացվել ՎՊՄԻ-ի գիտաժողովում (Վանաձոր, 2003): Հետազոտության արդյունքների ներդրումը հաստատվել է աշխատանքի հիմնական բովանդակությունն արտացոլող չորս հրապարակումներում:

Աշխատանքի կառուցվածքը և ծավալը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից (դրանցից առաջինն ունի երկու ենթագլուխ, երկրորդը ենթագլուխների բաժանված չէ, իսկ երրորդն ունի չորս ենթագլուխ), եզրակացություններից, օգտագործված զրականության ցանկից (66 անվանում, որից 45-ը՝ հայերեն, 19-ը՝ ռուսերեն, 2-ը՝ ֆրանսերեն) և համառոտագրություններից: Ատենախոսության ընդհանուր ծավալը 129 էջ է: Ատենախոսության մեջ տեղ են գտել հիմն գծապատկերներ, որոնցից երեքը հեղինակային են: Ձեռնդրված են նաև չորս աղյուսակներ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ պարզաբանվում է թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը, հիմնավորվում է հետազոտության արդիականությունը, պարզաբանվում են վերջինիս հիմնական նպատակներն ու խնդիրները, ընդգծվում է նրա գիտական նորությը և գիտագործնական նշանակությունը, թվարկվում են հետազոտության տեսական աղբյուրները, ներկայացվում են նյութի վերլուծության ընթացքում կիրառված մեթոդներն ու մոտեցումները, ձևակերպվում են պաշտպանության դրվող աշխատանքի հիմնական դրույթները, ինչպես նաև ներկայացվում են հետազոտության արդյունքների փորձարկումն ու գործնական ներդրումը:

Ատենախոսության առաջին գլուխը («Բայի դասային խմբերը») բաղկացած է երկու ենթագլուխներից (1.1. և 1.2.), որտեղ առանձին-առանձին ներկայացվում են բայի դասային խմբերը՝ ըստ արտասահմանյան (Ռոզենտալ Դ., Գակ Վ.) և հայ լեզվաբանների (Ջահուկյան Գ., Խաչատրյան Գ.): Առաջին գլուխն ունի ավելի շատ նախապատրաստական բնույթ, քանզի նրանում բերված են թեմային առնչվող տեսական նյութեր ու վերլուծություններ, մասնավորապես բնութագրվում են կապակցելիություն, արժույթ, դասային խմբեր հասկացությունները՝ ըստ հայ, ռուս և ֆրանսիացի լեզվաբանների՝ առանցքում ունենալով Գ. Ջահուկյանի, Գ. Խաչատրյանի, Դ. Ռոզենտալի, Վ. Գակի, Լ. Տենիերի գիտական մոտեցումները:

Առաջին գլուխն ուղղված է ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի և գոյական-ենթակայի տարբեր դասային խմբերի հետ կապակցելիության

հնարավորությունների բացահայտմանը: Համեմատական քննություն է կատարվել ռուսերենի, ֆրանսերենի բայի հետ, ծշտվել են գոյականների բառաբերականական դասերը: Ներկայացվել են գոյականների, դերանունների, բայերի դասային կարգերը:

Սույն աշխատանքը ձառնարկելիս մեր առջև նպատակ ենք դրել Գ. Ջահուկյանի՝ մեր ուսումնասիրության նյութի հետ կապված գաղափարների ընդլայնումն ու խորացումը՝ ինչ խոսք, մեր կողմից ներդրելով սեփական դիտարկումները: Գ. Ջահուկյանը ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանում է չորս դասային խմբերի¹², ըստ հետևյալ հատկանիշների՝ անձնանշություն, կենդանանշություն, իրանշություն և վերացականություն¹³: Նկատի ունենալով, որ ժամանականիշ անունների դասը վերջիվերջո պատկանում է վերացական անունների դասին՝ գիտնականը թողնում է երեք դաս՝ անձնանիշ, իրանիշ, վերացական¹⁴: Այնուհետև բայերի դասանշային խմբերն ուսումնասիրելիս, պահպանելով հանդերձ գոյականների դասերի քանակը, նա միացնում է իրանիշ և ժամանականիշ անունները և իմաստաբանական-իմացական հիմունքով առանձնացնում մի նոր՝ չորրորդ խումբ՝ կենդանիների («շնչավորների») դասը¹⁵: Սրանք դիտելով որպես բայական իմաստային խմբերի տարբերակիչ հատկանիշներ՝ առանձնացնում է բայերի դասանշային տասնվեց կարգ (տիպ, խումբ) (աղյուսակ 1):

¹² Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Նշվ. աշխ., էջ 465:

¹³ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

¹⁴ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

¹⁵ Տե՛ս Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

Աղյուսակ 1.

Ղասային հատկանիշներ	Բառերի դասանշային կարգեր (տիպեր)															
	1. (Sabcd) V (ընդհանրական)	2. (Sabc) V տիպ	3. (Sabd) V տիպ	4. (Sacd) V տիպ	5. (Sbcd) V տիպ	6. (Sab) V տիպ	7. (Sac) V տիպ	8. (Sad) V տիպ	9. (Sbc) V տիպ	10. (Sbd) V տիպ	11. (Scd) V տիպ	12. (Sa) V տիպ	13. (Sb) V տիպ	14. (Sc) V տիպ	15. (Sd) V տիպ	16. Ղիմագորկ անհնարակ տիպ
Անձնանշություն (a)	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Կենդանանշություն (b)	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
Իրանշություն (c)	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-
Վերացականություն (d)	+	-	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-

Աղյուսակ 2.

Կարգեր	Ջուգորդման տիպեր	Օրինակներ
1.	(Sabcd) V	մարդը, կենդանին, իրը, խոսքը մնում են
2.	(Sabc) V	մարդը, կենդանին, իրը լողում են
3.	(Sabd) V	մարդը, կենդանին, խոսքը հուզում են
4.	(Sacd) V	մարդը, իրը, խոսքը էլեկտրականացնում են
5.	(Sbcd) V	կենդանին, իրը, խոսքը անձնավորվում են
6.	(Sab) V	մարդը, կենդանին ծնվում են
7.	(Sac) V	մարդը, իրը ծխում են (ծխով լցնում են)
8.	(Sad) V	մարդը, խոսքը քաջալերում են
9.	(Sbc) V	կենդանին, իրը կրվում են
10.	(Sbd) V	կենդանին, խոսքը թռչում են
11.	(Scd) V	իրը, խոսքը հնանում են
12.	(Sa) V	մարդը մտածում է
13.	(Sb) V	կենդանին սատկում է
14.	(Sc) V	իրը մաշվում է
15.	(Sd) V	խոսքը հնչում է
16.	- V	- լուսանում է

Աղյուսակների առնչությամբ գիտնականը նշում է.

1. Իմաստային բոլոր կարգերը լեզվական առումով հավասարաթեք չեն. կան խիստ բազմաճյուղյա խմբեր (միայն մարդկանց, միայն իրերին վերաբերող, մարդկանց և կենդանիներին վերաբերող բայախմբեր)¹⁶:

2. Բազմադաս¹⁷ (մեկից ավելի դասերի վերաբերող) բայերի մեջ դասանշային տարբեր իմաստների զուգակցումը տեղի է ունենում մեծ մասամբ փոխաբերական ճանապարհով. առանձնապես հաճախակի է անձերին և կենդանիներին վերաբերող բայերի գործածությունը իրերի նկատմամբ՝ շնորհիվ սրանց անձնավորման և շնչավորման¹⁸:

3. Լեզուների տարբերությունների մի զգալի մասն էլ կապված է բայերի դասանշային կապակցելիության տարբերությունների հետ¹⁹:

4. Թեև վերցվել է դասային չորս կարգերից մեկական բառեր, բայց կան այս կամ այն դասին պատկանող բառերի ենթակարգերի հետ բայերի կապակցելիության տարբերություններ: Այսպես՝ կենդանիների տարբեր տեսակների անվանումների հետ կապակցվում են ձայնանիշ տարբեր բայեր՝ կոլր քառաչում է, ոչխարը մայում է, թռչունը ծլվում է և այլն²⁰:

Գիտնականի կողմից դասակարգված բայախմբերը ձևաիմաստային, գործառական և այլ տեսանկյուններից միատարր չեն: Օրինակ՝ կենդանանիշ գոյական-ենթակա պահանջող բայերը (քառաչել, դունդունալ, որնալ, վնգստալ և այլն) անձնանիշ գոյական-ենթակա պահանջող բայերի համեմատությամբ փոքր թիվ են կազմում, բազմադաս բայերը (սրանք կարող են ենթադրել և պահանջել առնվազն երկու առանձին դասերի գոյական-ենթականեր) սովորաբար ավելի հաճախ են գործառվում և այլն:

Ռուս լեզվաբաններից մեր կողմից ուսումնասիրվող հարցին անդրադարձել են Ա. Պուշկինի անվ. ռուսաց լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցները՝ Պ. Դենիսովայի և Վ. Մորկովկինայի խմբագրությամբ՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով «Учебный словарь сочетаемости слов русского языка²¹» աշխատությունը, որտեղ քննության նյութ են դարձել ոչ միայն բայերի, այլ նաև գոյականների, ածականների կապակցելիական հնարավորությունները: Այն իր մեջ պարունակում է 2506 բառահոդված, որոնցից 727-ը վերաբերում են բայ խոսքի մասին:

¹⁶ Տես Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

¹⁷ Տերմինը Գ. Ջահուկյանինն է, թեև աղյուսակում գործածում է նաև ընդհանրական տերմինը (տես Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 464-465):

¹⁸ Տես Ջահուկյան Գ., էջ 464:

¹⁹ Տես Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

²⁰ Տես Ջահուկյան Գ., ն. տ.:

²¹ Տես «Учебный словарь сочетаемости слов русского языка», институт русского языка им. А. Пушкина: Под ред. П. Денисова, В. Морковкина, Москва, 1978:

Բայերի իմաստային խմբերը քննության են ենթարկվել նաև «Русская грамматика» աշխատության մեջ²²։ Այսպիսով է, որ ածանցավոր բայերի մեծ մասը սերում է գոյականներից, ածականներից և պարզ բայերից, իսկ թվականներից, դերանուններից, մակբայներից և ձայնարկություններից սերող բայերը այդքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում²³։

Նկատելի է, որ.

1) ըստ ենթակառուցական արժույթի՝ ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) ենթակառուցական բայեր, ինչպիսիք են ժամանակակից հայերենի բայերի զգալի մասը (զնայլ, մտածել, քայլել և այլն),

բ) ենթակառուցվածք արժույթով բայեր, որպիսիք համարվում են միադիմի բայերը։ Վերջիններս մեծամասամբ բնության երևույթներ նշող բայեր են և իրենց կազմում արդեն իսկ ունեն, այսպես կոչված, ներքին ենթակա։ Օր․

Անձրև էլի։ Չուլն էլի։

2) ըստ կապակցելիական հնարավորությունների՝ ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանվում են չորս դասային խմբերի, այն է՝ անձնանիշ, իրանիշ, կենդանանիշ և բազմադաս գոյական-ենթակա(ներ) առնող բայեր, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին ի հայտ է բերում ենթախմբեր։

Սույն հետազոտության մեջ քննվում են բայերի կազմությունը, նրանց արտահայտած իմաստները, և ի հայտ է բերվում այս երկուսի սերտ կապը։ Բայերի կապակցելիության հարցում կարևորվում է նրանց կազմությունը։ Այսպես՝ **-ացն-**, **-եցն-**, **-ցն-** պատճառական ածանցներով կազմված բայերի գործողության կատարման համար անհրաժեշտ է ակտիվ կատարող։ Պատահական չէ, որ նշված տեսակի բայերը գերազանցապես ակնարկում են անձ կատարող, քանի որ ցույց են տալիս միջնորդավորված գործողություն, որի հեղինակը, կարծում ենք, առաջին հերթին կարող է մարդը լինել։ Չի բացառվում, իհարկե, որ սրանց շարքում կարող են գտնվել նաև իրանիշ, կենդանանիշ գոյական-ենթակա ենթադրող առարկաներ։ Սրանից զատ՝ ուսումնասիրվող բայերի թվում հանդիպում են այնպիսիք, որոնք իրենց կազմության մեջ արդեն իսկ ունեն, այսպես կոչված, ներքին ենթակա։ Ինչպես օրինակ՝ գեղջկանայ, հարսնանայ, վարպետանայ և այլն։

Նկատելի է, որ նշված բայերը կազմված են «գոյական+ան+ալ» կաղապարով (ընդ որում՝ անձնանիշ են), որն էլ հիմք է հանդիսանում նշված բայերի անձնանիշ գոյական-ենթակա պահանջելու համար։ Սակայն նշված երևույթը պարտադիր նախապայման չէ. կան մի շարք անձնանիշ գոյական-

²² См. Русская грамматика, Академия Наук СССР, институт русского языка, том I. Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология, издательство «Наука», Москва, 1980, стр. 334

²³ См. նշվ. աշխ., էջ 333։

ենթակա պահանջող բայեր, որոնք չունեն նմանատիպ կազմություն։ Ինչպես արտասանել, կարողալ, կրահել, մեկնել և այլն։

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը («խոսքի մասերի կապակցելիությունը ժամանակակից հայերենում») ենթազուխների բաժանված չէ։ Այստեղ ներկայացվել է հայերենի խոսքի մասերի կապակցելիության հնարավորությունները, որի արդյունքում պարզվել է, որ տարբեր խոսքի մասեր ներկայացնող բառախմբեր այքի են ընկնում կապակցելիության հնարավորության տարբեր աստիճաններով։ Որոշ խոսքի մասեր իրար հետ սերտորեն կապակցվելու հնարավորություն ունեն։ Այսպես՝ ածականները գոյականների հետ կապակցվելիս բացառություն չեն ճանաչում, բացառությունը կարող է վերաբերել որոշակի ածականի՝ որոշակի գոյականի հետ կապակցվելուն։ Նմանօրինակ բնավորություն ունեն նաև բայերը մակբայների հետ կապակցվելիս (դարձյալ բացառություն չկա)։ Սրանից բացի՝ կան նաև խոսքի մասեր, որոնք իրար հետ ընդհանրապես կապակցվելու տարբերակ չունեն. դրանք ոչ նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերն են, որոնք իրար հետ չեն կարող քերականական կապակցություն կազմել։ Բացառություն են կազմում կապերը, որոնք կարող են կապակցվել նյութական իմաստ արտահայտող և նմանատիպ բառերի հետ, այդ կապակցությունների մեջ գրավելու գերադաս բաղադրիչի դեր։ Ինչ վերաբերում է նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերին, ապա վերջիններս թեև հնարավորություն ունեն միմյանց կապակցվելու, սակայն կան որոշակի սահմանափակություններ ոչ միայն խոսքի մասերի, այլև դրանք ներկայացնող բառերի՝ մեկը մյուսի հետ կապակցվելու հնարավորությունների տեսանկյունից։ Այս հանգամանքն առաջին հերթին պայմանավորված է տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողությամբ։ Այսպես՝ թեև հայերենում մակբայներն առանց բացառության բայերի հետ կապակցվելու հնարավորություն ունեն, սակայն այս կամ այն մակբայը չի կարող ցանկացած բայի հետ կապակցվել (օրինակ՝ բերանքսիվարը և ժպտալ)։ Ասվածին հակառակ՝ թեև մակբայները գոյականների հետ սովորաբար չեն կապակցվում, սակայն լեզուն ուղիներ է փնտրում իրար հետ կապակցվելու ելակետ չունեցող այդ խոսքի մասերի՝ միմյանց հետ կապակցման համար։ Օրինակ՝ շատ գիրք։ Անշուշտ, այս դեպքում ասվածը վերաբերում է ոչ բոլոր մակբայներին և ոչ բոլոր գոյականներին։ Գոյականի կողմից մակբայ, որոշ է պահանջվել գերազանցապես այն դեպքում, երբ տվյալ գոյականը բայանուն է, ինչպես՝ հանկարծակի հանդիպում, ձեռնունայն վերադարձ և այլն։

Անշուշտ, այս դեպքում էական դեր ունի այն հանգամանքը, որ գոյականները ցույց են տալիս թեկուզ առարկայացված, բայց և այնպես՝ հատկանիշ (օրինակ՝ բաժանում, րնթացք, վերադարձ և այլն)։ Այսպես էլ որոշ ածականներ հնարավորություն ունեն կապակցվելու բայերի հետ։ Օրինակ՝ բարձր կանչել, մեղմ շշնջալ և այլն։ Սակայն ասվածը ոչ բոլոր ածականներին և ոչ բոլոր մակբայներին է վերաբերում. օրինակ՝ տեղի մակբայները գոյականների հետ հազվադեպ կարող են կապակցվել, իսկ հարաբերական և բազմաթիվ

որակական ածականներն էլ չեն կարող կապակցվել բայերի հետ: Միաժամանակ ոչ բոլոր որակական ածականներն են, որ կարող են կապակցվել բոլոր բայերի հետ: Փաստորեն, բայերի հետ կապակցվում են այն ածականները, որոնք, իրենց բառիմաստով պայմանավորված, այս կամ այն բայի կամ որոշակի թվով բայերի հետ ներուճակ են դրսևորելու մակբայական բնավորություն:

Հայերենի բառապաշարում կան նաև սակավաթիվ բառեր, որոնք կարող են կապակցվել թե՛ առարկաների, թե՛ հատկանիշ ցույց տվող բառերի հետ՝ ելակետում, անշուշտ, նախապատվությունը տալով դրանցից որևէ մեկին՝ կամ գոյականին, կամ բային, կամ էլ հատկանիշ ցույց տվող այլ բառի: Օրինակ՝ հատկանիշի հատկանիշ ցույց տվող մի շարք դերանուններ հնարավորություն ունեն կապակցվելու ոչ միայն բայերի, բայանուն-ածականների ու մակբայների, այլև գոյականների հետ: Հմմտ. այսբան կարդայ, այսբան հետաքրքիր, այսբան արագ, բայց նաև՝ այսբան գիրք:

Ինչ խոսք, այստեղ դեր ունի նաև խոսքիմասային փոխանցումը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ եթե որևէ բառ այլ խոսքի մասի դաշտ է տեղափոխվում, մինևույն է, նա գոնե միառժամանակ զուգահեռաբար սյահպանում է իր սկզբնական խոսքիմասային հիմնական հատկանիշները:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը («ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ») բաղկացած է չորս ենթագլուխներից, որտեղ, ելնելով ատենախոսության թեմայից, առանձին-առանձին քննվում են ժամանակակից հայերենի բայերի դասային խմբերը՝ ըստ անձնանիշ, իրանիշ, կենդանանիշ և բազմադաս գոյական-ենթակաների հետ կապակցվելու հատկության:

3.1. Ենթակառույթամբ օժտված բայերի շարքում հատկապես թվային գերակշռություն ունեն անձնանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը: Ընդ որում, կապակցելիության տեսանկյունից դրանք միօրինակ չեն: Այսպես՝ կան բայեր, որոնք ցույց են տալիս առիասարակ մարդկանց վերաբերող գործողություն և ի գորու են կապակցվելու անձնանիշ բոլոր գոյական-ենթակաների հետ: Այս կարգի բայերը բավականին մեծ թիվ են կազմում, ինչպես՝ լազել, ճչայ, նայել և այլն: Անձնանիշ գոյական- ենթակաների հետ կապակցվող մի շարք բայեր էլ հանդես են բերում կապակցելիության որոշ սահմանափակություններ պայմանավորված տարիքային առանձնահատկությամբ: Այսպես՝ ճգայ բայը կապակցելիության սահմանափակություն է հանդես բերում կապակցվող անձնանիշ գոյական-ենթակաների տարիքային տեսանկյունից (այն արտահայտում է միայն մանկահասակներին հատուկ թնձկալու, թնթալու գաղափար): Մինչդեռ մանկամտանայ, նախագահել և այլ բայերը ենթադրում են միայն հասուն տարիքի անձ ցույց տվող գոյական-ենթակա: Անձնանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերի շարքում կան այնպիսիք, որոնք հանդես են բերում կապակցելիության սահմանափակություն կենսաբանական այս կամ այն սեռը

ներկայացնող գոյական-ենթակաների հետ: Այսպես՝ մայրանայ, բույրանայ, օրհորդանայ և այլ բայեր կապակցվում են իզական սեռ նշող գոյական-ենթակաների հետ: Կան բայեր, որոնք, ընդհակառակը, կապակցվում են միայն արական սեռ նշող գոյական-ենթակաների հետ, ինչպես՝ երթարանայ, մարշայանայ, փեսայանայ, բահանայել և այլն: Որոշ բայերի գործողության կատարման համար անհրաժեշտ է առնվազն երկու անձնանիշ գոյական-ենթակա: Նշված հանգամանքը կարող է պայմանավորված լինել այդ բայերի բաղադրիչներից մեկի կամ բոլորի իմաստային առանձնահատկություններով: Դրանցից են՝ զուգապարել, համայգել, ճակատամարտել, միասնականանայ և այլն: Նկատելի է, որ այս շարքի մի քանի բայեր կազմված են երկուստեք կատարվող գործողության գաղափար ցույց տվող համ(ա)-, զուգ(ա)- բառաբաղադրիչների մասնակցությամբ:

Բոլոր դեպքերում, անձնանիշ գոյական-ենթակա առնող բայերը լինում են մարդկային որևէ հատկանիշ (խոսելու, ընթացքի, հոգեվիճակի, վարքագծի և այլն) դրսևորող: Օրինակ՝ ճանապարհորդել, ճշմարտախոսել, նախանձել, նավարկել, պատմել, ստախոսել, սրախոսել, վիատվել և այլն:

Այսպիսով ժամանակակից հայերենի՝ անձնանշությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը՝ ա) մեծ թիվ են կազմում, բ) ըստ ենթակառույթային բաժանվելով ենթախմբերի՝ հանդես են բերում իմաստային բազմաթիվ դաշտեր, գ) կապակցելիության սահմանափակություններ են դրսևորում՝ պայմանավորված ինչպես իրենց կազմության, այնպես էլ գոյական-ենթակայի իմաստային առանձնահատկություններով:

3.2. «ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները իրանշությամբ օժտված գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ» ենթաբաժնում հետազոտվում են ժամանակակից հայերենի բայերի գոյական-ենթակայի դասային մեկ խմբի (իրանիշ) հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու պարագաները:

Հարկ է նշել, որ հայերենում իրանշությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝

1. թանձրացական իր ցույց տվող գոյական-ենթակա՝ անի հետ կապակցվելու հատկություն ունեցող բայեր, ինչպես՝ բորբոսնել, թորչոնել, ժանգափոսել, ործայ, պսպղայ, տափակել և այլն:

2. Վերցական իր ցույց տվող գոյական-ենթակաների հետ կապակցվելու հատկություն ունեցող բայեր, ինչպես՝ անորոշանայ, ոյուրանայ, իրականանայ, վատքարանայ և այլն:

Համաձայն մեր հաշվարկների՝ նշված խմբերից թվային գերակշռություն ունեն իրանիշ թանձրացական գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող չեզոք սեռի բայերը, որոնց թիվը հայերենում հասնում է մոտ հազարի:

Իրանիշ վերացական գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող չեզոք սեռի բայերը հայերենում բավականին սակավաթիվ են, այդ իսկ պատճառով այս

կարգի բայերը որևէ ենթադասակարգման չեն ենթարկվում: Ասվածին հակառակ՝ իրանիչ թանձրացական գոյական-ենթականների հետ կապակցվող չեզոք սեռի բայերը ենթադասակարգվում են մի շարք խմբերի՝ հանդես բերելով կապակցելիության որոշակի սահմանափակություններ: Այսպես՝ ածիկանայ, արմատակայել, ծարձակել, ճորել և նման բայերն ի գորու են կապակցվելու բույս նշող իրանիչ թանձրացական գոյական-ենթականների հետ: Միանց շարքում առանձնանում են այնպիսի բայեր, որոնք կապակցվում են միայն ուտելի կամ ոչ ուտելի պտուղ նշող գոյական-ենթականների հետ, ինչպես՝ թզանայ, խնձորանայ և այլն: Նկատելի է, որ թզանայ, խնձորանայ բայերը իրենց կազմում արդեն իսկ պարունակում են ներքին ենթակա, ինչով էլ պայմանավորված է այդ բայերի՝ միայն տվյալ գոյական-ենթակայի հետ կապակցվելը: Նկատենք, իհարկե, որ նշված բայերը աչքի են ընկնում հազվադեպ կիրառությամբ:

Իրանիչ թանձրացական գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերի շարքում կան այնպիսիք, որոնք հանդես են բերում սահմանափակություն՝ կապակցվելով միայն սնունդ (այդ թվում՝ նաև պտուղ) նշող գոյական-ենթականների հետ, ինչպես՝ այլահամել, դառնամայ, թվաշանայ և այլն:

Կան բայեր, որոնք թեև կապակցվում են այս կամ այն դասին պատկանող գոյական-ենթականների հետ, սակայն ի գորու են պահանջելու տվյալ դասին պատկանող միայն մի տեսակի գոյական-ենթակա, ինչպես՝ արծազանթել (ծայնին հատուկ), բուրսել (անիվներին հատուկ), թիթթաթել (ժամացույցի ճոճանակին հատուկ), թոնթոնել (անձրևին հատուկ), կիսահանգչել (կրակին հատուկ), ճպրոտել (աչքերին հատուկ), սպիհանայ (վերքերին հատուկ) և այլն: Օրինակ՝ Նրա վերքերը բուժվեցին, սպիացան (ՍԶ)²⁴:

Իրանիչ թանձրացական գոյական-ենթակա պահանջող բայերը բաժանվում են իմաստային ենթախմբերի: Առանձնանում են ծայնանիչ²⁵, օղերևութանիչ և այլ ենթախմբեր, որոնցով ևս պայմանավորված է այդ բայերի՝ այս կամ այն խմբի գոյական-ենթականների հետ կապակցելիության հնարավորությունը:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ իրանշությամբ օժտված գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերը արդի հայերենում մեծ թիվ են կազմում և աչքի ընկնում կապակցելիության հնարավորությունների բազմազանությամբ, որը կարող է պայմանավորված լինել:

ա) բայիմաստով, ինչպես՝ աննյութանայ-նյութականանայ (իմաստով հակադրվում են): Հակահիչ բայերը պահանջում են տարբեր դասային խմբերի պատկանող գոյական-ենթականներ:

բ) տվյալ բայի գործածության ոլորտով,

գ) բայի կազմությամբ: Խոսքը վերաբերում է հատկապես բարդ և ածանցավոր բայերին: Այսպես, օրինակ, գույն, երանգ նշող գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերի զգալի մասը կազմված է -գուն+ել, -փայլ+ել, -շող+ալ բառաբաղադրիչների մասնակցությամբ և այլն:

²⁴ Տե՛ս ԺՀԼԲԲ, հատոր IV, էջ 326:

²⁵ Տերմինը Գ. Զահուկյանին է (տե՛ս Զահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 464):

3.3. «Ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները կենդանանշությամբ օժտված գոյական-ենթակայի դասային խմբերի հետ» ենթազխում հետազոտվում են կենդանանիչ գոյական-ենթակա առնող բայերը՝ իրենց պայմանական ենթախմբերով, քննվում են մարդու և կենդանու տարբերակիչ հատկանիշները: Կենդանանիչ գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերը անձնանիչ գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերի հետ ունեն մի շարք ընդհանրություններ և ձևավորում են որոշ նմանատիպ ենթախմբեր: Օրինակ՝ և՛ անձնանիչ, և՛ կենդանանիչ գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայերին հատուկ են ընթացականություն²⁶ (ընթացք, զնացք), կենսաբանական, ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ, ծայնանշություն կամ այլ ընդհանրություններ:

Կենդանանշությամբ բնութագրվող գոյական-ենթակա առնող բայերը ևս կապակցելիության տեսանկյունից միօրինակ չեն և հանդես են բերում մի շարք ենթախմբեր, ինչպես օրինակ՝ տարիքային (օր.՝ տոճկել և այլն) և կամ էլ ֆիզիոլոգիական սեռով պայմանավորված սահմանափակություն նշող բայեր (օր.՝ գառնատել, ծուղորոտել և այլն), ոչ եզակի կենդանիներին հատուկ գործողություն նշող բայեր (օր.՝ չվել և այլն), ծայնանիչ բայեր (օր.՝ դունդունայ, մլավել և այլն), ընթացական (ընթացք, գնացք նշող) բայեր (օր.՝ սողալ, վաղաել և այլն), բոլոր կենդանանիչ գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայեր (օր.՝ այլն), բոլոր կենդանիների այս կամ այն դաս, ցեղ, տեսակ ցույց տվող գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայեր (օր.՝ քաբախել, ծղծղալ և այլն) և այլն:

Նկատելի է, որ որոշ բայերի՝ կենդանու այս կամ այն տեսակի հետ կապակցվելը երբեմն կարող է պայմանավորված լինել տվյալ բայի կազմությամբ և վերջինիս արտահայտած իմաստով, ինչպես՝ քաբախել, քասաղրել, քևակից(վ)ել և նման բայերի կապակցելիության սահմանափակությունը պայմանավորված է քև բառաբաղադրիչի արտահայտած բառիմաստով:

Առանձնանում են ծայնանիչ բայեր, որոնք, ըստ իրենց ցույց տված ծայնի, կապակցվում են կենդանու այս կամ այն տեսակ անվանող գոյական-ենթականների հետ, ինչպես՝ բառաչել (ոչխարներին հատուկ), բզզալ (մեղուներին, ճանճերին հատուկ), գվզվալ (աղավնիներին, կաքավներին հատուկ), գրռալ (էշերին հատուկ), ծվվալ (փոքրիկ թռչուններին հատուկ), կլ, անչել (շներին, գայլերին հատուկ), կենտահաչել (շներին հատուկ), կրռալ (ագռավներին, գորտերին հատուկ), ճկալ, ճովողել (թռչուններին հատուկ), ճստալ (մկներին հատուկ), մայել (զառներին հատուկ), մկկալ (այծերին, ուլերին հատուկ) և այլն: Օրինակ՝ Այծերը մկկացին և ճարպիկ ոստյունով... բարձրացան վանքի կտուրը (ԱԲ)²⁷:

3.4. «Ժամանակակից հայերենի բայ-ստորոգյալի կապակցելիության հնարավորությունները բազմադասությամբ օժտված գոյական-ենթակայի

²⁶ Հարկ է նշել, որ ընթացականություն հասկացությունը պայմանական է, քանի որ ընթացականությունը այս կամ այն չափով հատուկ է բոլոր բայերին:

²⁷ Տե՛ս ԺՀԼԲԲ, հատոր III, էջ 546:

դասային խմբերի հետ» ենթազխում հետազոտվում են մեկից ավելի դասային խումբ պահանջող բայերը: Բազմադասությամբ օժտված գոյական-ենթակա պահանջող բայերը, ըստ կապակցվող գոյական-ենթականների թվի, լինում են՝
-բացարձակ կամ քառանդամ (օր.՝ լավանայ, լիանայ և այլն) և
-հարաբերական բազմադաս, վերջիններս իրենց հերթին լինում են՝
-եռանդամ (սրանք դասակարգվում են չորս հնարավոր տարբերակներով, դրանք են՝

- 1) անձնանիշ, իրանիշ թանձրացական և իրանիշ վերացական (օր.՝ կայանայ և այլն),
- 2) անձնանիշ, կենդանանիշ և իրանիշ թանձրացական (օր.՝ լողայ, մոխրոտվել և այլն),
- 3) անձնանիշ, կենդանանիշ և իրանիշ վերացական (օր.՝ հուզել և այլն),
- 4) կենդանանիշ, իրանիշ թանձրացական և իրանիշ վերացական գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայեր (օր.՝ մարդակերպվել և այլն) և
-երկանդամ (այս կարգի բայերը դասակարգվում են վեց հնարավոր տարբերակներով), դրանք են՝
1) անձնանիշ և կենդանանիշ (օր.՝ մրսել, քնել և այլն),
2) անձնանիշ և իրանիշ թանձրացական (օր.՝ ծխել²⁸ և այլն),
3) անձնանիշ և իրանիշ վերացական (օր.՝ քաղալներել և այլն),
4) կենդանանիշ և իրանիշ թանձրացական (օր.՝ սավառնել և այլն),
5) կենդանանիշ և իրանիշ վերացական (օր.՝ քոչել²⁹ և այլն),
6) իրանիշ վերացական և իրանիշ թանձրացական գոյական-ենթականների հետ կապակցվող բայեր (օր.՝ սկսվել, վերջանալ և այլն):

Եզրակացության մեջ ամփոփվում են աշխատանքում քննարկված հարցերի արդյունքները:

Կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա եկել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Տարբեր խոսքի մասեր ներկայացնող բառախմբեր աչքի են ընկնում կապակցելիության հնարավորության տարբեր աստիճաններով: Այսպես՝ ածականները՝ գոյականների, բայերը մակբայների հետ կապակցվելիս զրեթե բացառություն չեն ծանաչում: Սահմանափակություններն ի հայտ են գալիս՝ կոնկրետ ածականների ու գոյականների, կոնկրետ բայերի ու մակբայների բառիմաստների հետ կապված: Ասվածին հակառակ ոչ նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերը առհասարակ չեն կարող իրար հետ քերականական կապակցություն ձևավորել: Բացառություն են կազմում կապերը, որոնք կարող են կապակցվել նյութական իմաստ արտահայտող և մեծանախկա բառերի հետ և այդ կապակցությունների մեջ գրավելու գերադաս բաղադրիչի դեր:

²⁸ Օրինակը Գ. Ջահուկյանին է (տե ս Գ. Ջահուկյան, *Մշվ. աշխ.*, էջ 466):

²⁹ Օրինակը Գ. Ջահուկյանին է (տե ս Գ. Ջահուկյան, *Մ. տ.*):

2. Որոշ ածականներ բայերի հետ կապակցվելու հնարավորություն ունեն: Օրինակ՝ հիանալի կարողայ, տպավորիչ արտասանել և այլն: Բայերի հետ կապակցման տարբերակ ունեն այն որակական ածականները, որոնք ներուճակ են դրսևորելու մակբայական բնավորություն:

3. Հայերենի բառապաշարում կան սակավաթիվ բառեր, որոնք հնարավորություն ունեն կապակցվելու թե՛ առարկաների, թե՛ հատկանիշ ցույց տվող բառերի հետ, թեև ելակետում նրանք, այնուամենայնիվ, նախապատվությունը տալիս են դրանցից որևէ մեկին: Օրինակ՝ որոշ դերանուններ հնարավորություն ունեն կապակցվելու ոչ միայն բայերի, բայանուն-ածականների ու մակբայների, այլև գոյականների հետ: Հմնտ. այսբան քայլել, այսբան հետաքրքիր, այսբան արագ, բայց նաև՝ այսբան ուսանող:

4. Ժամանակակից հայերենի բայի դասային խմբերի ուսումնասիրությունը միաժամանակ հնարավորություն է ստեղծում պատկերացում կազմելու բայի արժույթի մասին:

Ըստ ենթակառուցական արժույթի՝ ժամանակակից հայերենի բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) ենթակառուցական բայեր, ինչպիսին է ժամանակակից հայերենի բայերի զգալի մասը (զնայ, մտածել, քայլել և այլն),

բ) ենթակառուցամբ արժույթազուրկ բայեր, որոնք են միադիմի բայերը: Վերջիններս մեծ մասամբ բնության երևույթներ նշող բայեր են և իրենց կազմում արդեն իսկ ունեն, այսպես կոչված, ներքին ենթակա: Օր.՝ Անձրև+ել: Չլուծ+ել:

Հայերենում ենթակառուցամբ արժույթազուրկ բայերը մեծ թիվ չեն կազմում: Պատճառն այն է, որ, իբրև կանոն, բայ խոսքի մասին հատուկ է դեմքի քերականական կարգը: Հենց դեմքի (ինչպես նաև թվի) քերականական կարգերի շնորհիվ էլ բայը ենթակայի հետ ձեռք է բերում խոսք կազմելու զորություն:

5. Բայի ենթակառուցական կապակցելիությունը արժույթային դրսևորում է, իսկ դասանշայինը՝ ոչ. վերջինս ուղղակիորեն կապվում է բայի ոչ թե քերականական, այլ իմաստային յուրահատկության հետ: Այս դեպքում խաչաձևվում են բայի բառիմաստը և գոյական-ենթակայի նշած դասային իմաստը, քանի որ բայի բառիմաստով է պայմանավորված գոյականի այս կամ այն դասային խումբ (անձնանիշ, իրանիշ թանձրացական, իրանիշ վերջական և կենդանանիշ) պահանջելը: Օրինակ՝ աննյութանայ և նյութականայ բայերը ի գորու են կապակցվելու համապատասխանաբար իրանիշ թանձրացական և իրանիշ վերացական գոյական-ենթականների հետ: Այս հանգամանքը պայմանավորված է իմաստային հակադրությամբ. մեծանախկա բայերը հայտնվում են հակադիր իմաստային դաշտերում: Այսպես նաև առարկայանայ բայը ի գորու է կապակցվելու իրանիշ վերացական գոյական-ենթականների հետ: Այնպես որ, առարկայանայ բայը հենց բառիմաստով է հակադրվում վերացականությանը:

Բայերի կապակցելիության հարցում էական դեր ունի տվյալ բայի կազմությունը (ընդ որում, թե պարզ և թե բարդ բայերի դեպքում), հաճախ հենց կազմությամբ է պայմանավորված դասային այս կամ այն խումբը ներկայացնող գոյական-ենթակա ենթադրելն ու պահանջելը: Այսպես, օրինակ, բոլոր այն բարդ

բայերը, որոնց կազմում առկա են -աս+ել, -բաշխ+ել, -գր(զիր)+ել, -զն(զին)+ել, -թոր+ել, -կար+ել, -մտ(միտ)+ել, -պատմ+ել, -վճար+ել և նմանատիպ բառաբաղադրիչներ, որպես կանոն, կապակցվում են անձնանշությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ, քանի որ հիշյալ բառաբաղադրիչներով կազմված բայերը մատնանշում են այնպիսի գործողություն, որի կատարումը միայն մարդուն է հատուկ, ինչպես՝ հաստատագրել, հավաստարարաշխել, հավաստագրել, հավաքագրել, հավելավճարել, հարթակարել և այլն:

Անձնանշությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը ժամանակակից հայերենում մեծ թիվ են կազմում: Ըստ ենթակատարության՝ բաժանվելով ենթախմբերի՝ հանդես են բերում իմաստային բազմաթիվ դաշտեր: Սակայն այդ բայերը կապակցելիության սահմանափակություններ են դրսևորում՝ պայմանավորված ինչպես իրենց կազմության, այնպես էլ գոյական-ենթակայի իմաստային առանձնահատկություններով:

Իրանշությամբ բնութագրվող գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) թանձրացական իր ցույց տվող գոյական-ենթակաների հետ կապակցվելու հատկություն ունեցող բայեր, ինչպես՝ քորքունել, քորշոնել, ժանգափռտել և այլն:

բ) Վերացական իր ցույց տվող գոյական-ենթակաների հետ կապակցվելու հատկություն ունեցող բայեր, ինչպես՝ հնչել, իրականանալ, վատթարանալ և այլն:

6. Իրանիշ վերացականների հետ կապակցվող բայերի թիվը հայերենում այդքան էլ մեծ չէ, այդ իսկ պատճառով որոշակի ենթադասակարգումների չեն ենթարկվում, մինչդեռ իրանիշ թանձրացականների հետ կապակցվող բայերն ի հայտ են բերում մի շարք սահմանափակություններ՝ կապակցվելով պինդ, հեղուկ, կիսապինդ մարմին անվանող, բույս, սնունդ նշող և մի շարք այլ ենթախմբեր ներկայացնող գոյական-ենթակաների հետ:

7. Կենդանանիշ գոյական-ենթակա առնող բայերը ևս կապակցելիության տեսանկյունից միօրինակ չեն և հանդես են բերում մի շարք ենթախմբեր, որոնք ձևավորվում են գոյական-ենթակաների հանդես բերած իմաստային առանձնահատկությունների հիման վրա, ինչպես օրինակ՝ տարիքային (օր. տոճկել և այլն) և կամ էլ ֆիզիոլոգիական սեռով պայմանավորված սահմանափակություն նշող բայեր (օր. գաղնատել, ծուղողողել և այլն), տվյալ կենդանանիշ գոյական-ենթակայի հոգնակի թվին հատուկ գործողություն նշող բայեր (օր. չվել և այլն), ծայնանիշ բայեր (օր. դունդունալ, մյավել և այլն), ընթացական (ընթացք, զնացք նշող) բայեր (օր. սողալ, վարգել և այլն), բոլոր կենդանանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայեր (օր. սատկել և այլն), կենդանու այս կամ այն տեսակի հետ կապակցվող բայեր (օր. թևաքախել, ծոճոալ և այլն) և այլն:

Կենդանանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը անձնանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերի հետ ունեն մի շարք ընդհանրություններ և ձևավորում են որոշ ենթախմբեր: : Օրինակ և անձնանիշ, և կենդանանիշ գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերն արտահայտում են

ընթացականություն (ընթացք, զնացք), ֆիզիոլոգիական իրողություններ, ծայնանշություն և այլն:

8. Բազմադասությամբ օժտված գոյական-ենթակաների հետ կապակցվող բայերը, ըստ կապակցվող գոյական-ենթակաների հնարավոր դասերի թվի, լինում են՝

-բացարձակ կամ քառանդամ (օր. լավանալ, լիանալ և այլն) և

-հարաբերական բազմադաս: Վերջիններս իրենց հերթին լինում են՝

-եռանդամ (սրանք դասակարգվում են չորս հնարավոր տարբերակներով և

-երկանդամ, որոնք դասակարգվում են վեց հնարավոր տարբերակներով:

9. Համեմատության մեջ դնելով չեզոք և ներգործական սեռի բայերի կապակցելիական հնարավորությունները՝ կարող ենք նշել, որ ներգործական սեռի բայերի դեպքում սուբյեկտ-գործողություն կապն է թելադրում կապակցելիական հնարավորությունները, մինչդեռ չեզոք սեռի բայերի դեպքում կապակցելիական հնարավորությունները պայմանավորված են միայն բայի հնարավորություններով: Ներգործական սեռի բայերի դեպքում կամուրջ է ստեղծվում օբյեկտի և սուբյեկտի միջև, և դրանով էլ ավելի շոշափելի է դառնում ենթադրվող գոյական-ենթակայի դասանշային պատկանելությունը: Օրինակ՝ աղմկել, այլախամել, չորել, բայլել բայերը չեզոք սեռի են և խնդրառությունից զուրկ, մինչդեռ անկոպել, զրել, մերժել, տառադարժել բայերը ներգործական սեռի են և, բնականաբար, խնդրառու են:

Ինչ խոսք, ներգործական և մի շարք չեզոք սեռի բայերի դեպքում կրող առարկայի ենթադրվելն ավելի առարկայական է դարձնում՝ ենթակայի զաղափարը, մինչդեռ բազմաթիվ չեզոք սեռի բայերի դեպքում երկրորդ եզրի բացակայությունը մեծացնում է կապակցելիական հնարավորությունները՝ ամբողջ բեռը թողնելով միայն բայիմաստի վրա: Պատճառն այն է, որ չեզոք սեռի բայերի դեպքում կապակցելիության հարցում երկու անդամ է մասնակցում (սուբյեկտ-գործողություն), մինչդեռ ներգործականների և մի շարք չեզոքների դեպքում՝ երեք անդամ (սուբյեկտ-գործողություն-օբյեկտ): Հմմտ. Նա վազում է և Նա տեսավ ինձ: Նա նայում է ինձ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բայերը գոյականների հետ կարող են կապակցվել տարբեր հիմունքներով. մի դեպքում բայ-ստորոգյալի կապակցման եզր կարող է դիտվել գոյական-ենթական, մյուս՝ դեպքում՝ գոյական-խնդիրը, երրորդ դեպքում՝ գոյական-պարագան, ապա նաև՝ գոյական-կոչականը: Սրանցից յուրաքանչյուրի հետ բայ-ստորոգյալը հանդես է բերում առանձին ուսումնասիրության արժանի յուրահատկություններ: Այսպես օրինակ՝ բայ-ստորոգյալի և գոյական-կոչականի կապակցելիության ժամանակ միայն անձնանիշ գոյականները կարող են հանդես գալ գոյական-կոչականի դերում: Ավաճի մասին վկայում է այն, որ բայերը կոչական առնելու տեսանկյունից բաժանվում են երկու խմբի, այն է կոչական առնող և չառնող, և այլն:

Հետազոտության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հետևյալ հրատարակումներում.

1. Անձնանշությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «Գիտական նյութերի ժողովածու», Վանաձոր, «Վանատուր» տպարան, 2004, էջ 77-85, (համահեղինակ բ.գ.դ. Գ. Խաչատրյան):
2. Իրանշությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «Լեզու և լեզվաբանություն», Երևան, «Զանգակ - 97» հրատարակչություն, 2005, թիվ 1, էջ 50-58:
3. Խոսքի մասերի կապակցելիությունը, «Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու» (նվիրված ՎՊՄԻ-ի ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի հիմնադրման 35-ամյակին), Երևան-Վանաձոր, «Զանգակ - 97» հրատարակչություն, 2005, էջ 23-29:
4. Բազմադասությամբ օժտված չեզոք սեռի բայեր, «Մխիթար Գոշ» գիտամեթոդական հանդես, հասարակական գիտություններ, 2006, թիվ 2 (10), էջ 12-16:

Авагимян Аринэ Родиковна

Взаимосвязь современного армянского глагола и существительного в зависимости от их классовых групп.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Армянский язык.

Защита состоится. 2-го ноября 2009 г. на заседании специализированного совета 019 Института языка им. Р. Ачаряна (0015, Ереван, ул. Григора Лусаворича 15).

Резюме

Актуальность исследуемого материала. В данной диссертации представлено решение одной из менее изученных в армянском языкознании синтаксических проблем, а именно: взаимосвязь глагола-сказуемого и существительного-подлежащего в зависимости от их класса. О связях современного армянского глагола в армянском языкознании до сих пор не было проведено обстоятельных изучений. Сказанное относится как к валентности глагола современного армянского языка и ее проявлениям, которые фактически имеют непосредственную связь с глаголом, в особенности к связующим возможностям согласования и подчинения, так и к особенностям проявления валентности глагола, которые обусловлены не только грамматической категорией залога, но и принадлежностью к тому или иному глагольному классу.

Научная новизна исследования. Новизна исследования заключается в том, что это первый опыт целостного анализа рецепиентности к подлежащему, которое проведено на языковом материале современных армянских глаголов.

Цели и задачи исследования. Основная цель диссертационного исследования – ввести в научную сферу возможности сочетаемости современного армянского глагола-сказуемого в зависимости от классовых особенностей существительного-подлежащего; представить целостную характеристику глагольных классов, систематизировать и сопоставить их.

Этой целью обусловлены следующие задачи, предложенные в работе:

- представить теоретические подходы трех школ (армянской, русской, французской) по изучаемому вопросу, взяв за основу армянскую школу;
- провести по возможности полную классификацию и анализ сочетаемости глагола-сказуемого и существительного - подлежащего в современном армянском языке;
- показать особенности проявления тех или иных разновидностей.

Теоретическое и практическое значение исследования. Результаты классификации, приведенные в данной работе, в определенной мере могут восполнить те пробелы, которые есть в области рецепиентности к подлежащим и в исследованиях, касающихся данного вопроса.

Во **Введении** раскрывается степень изученности темы, обосновывается актуальность исследования, выявляются цели и задачи исследования, подчеркивается его научная новизна и научно-практическое значение.

Первая глава диссертации (“Группы глагольных классов”) состоит из двух подглав, где в отдельности представляются группы глагольных классов с позиций зарубежных (В. Гак, Д. Розенталя) и армянских (Г. Джаукян, Г. Хачатрян) лингвистов. Первая глава имеет больше подготовительный характер, потому что в ней приведены связанные с темой теоретические и аналитические материалы, в частности, о том, что из себя представляют связь, валентность, глагольные классы с точки зрения армянских, русских и французских лингвистов, при этом мы взяли за основу научные подходы Г. Джаукяна, В. Гака, Д. Розенталя, Г. Хачатряна, Л. Теньера.

Вторая глава диссертации (“Взаимосвязь частей речи в современном армянском языке”) не разделена на подглавы. Здесь представлены возможности взаимосвязей частей речи в армянском языке, в результате чего было выявлено, что лексические группы, представляющие различные части речи, сочетаются друг с другом с различной частотностью.

Третья глава диссертации (“Взаимосвязь современных армянских глаголов с классовыми группами существительного-подлежащего”) состоит из четырех подглав, где в отдельности исследуются группы глагольных классов в современном армянском языке в зависимости от сочетательных возможностей существительного-подлежащего по признакам субъективации, объективации, одушевленности и полифункциональности.

В **Заключении** резюмируются результаты проведенного исследования.

По теме диссертации опубликованы четыре научные работы.

05.02.2013

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NLAT00819

